

Deși Buddha părea foarte diferit de Șeherezada, ea avea totuși o rudă în India, unde un alt scrib alcătuiuse o culegere de povești spuse de un papagal. Asemenea Șeherezadei, papagalul trebuia să își distragă stăpâna noapte de noapte cu priceperea lui de povestitor, deși în alt scop: stăpâna începuse să facă ochi dulci altor bărbați în timp ce soțul ei era plecat, iar papagalul credincios voia să o împiedice să comită un adulter.

Tot din India provine și cea mai înfricoșătoare poveste-cadru. Începe cu un rege pe care un pustnic itinerant îl convinge să intre într-un cimitir ca să aducă de acolo un leș spânzurat de un copac. Când atinge cadavrul, din el izbucnesc hohote înspăimântătoare, iar regele își dă seama că în leș sălășluiește un vampir. Curajos, regele coboară cadavrul din copac, cu tot cu locatarul lui, vampirul, îl ia în cârcă și dă să plece. Vampirul nu pare să se împotrivescă și, ca să treacă timpul, spune o poveste, apoi îl întreabă pe rege care e morala. Pentru că regele nu dă un răspuns satisfăcător, vampirul zboară înapoi la copac și toată întâmplarea începe de la capăt.

Această culegere cu narațiune-cadru a fost inclusă în *Katha Sarit Sagara, Oceanul râurilor de povești*, culeasă de un scrib brahman din Kashmir pe nume Somadeva, în secolul al XI-lea. Confruntat cu atât de multe culegeri de povestiri, Somadeva a recurs la singura soluție rațională: a alcătuit o culegere imensă, care cuprindea în cele optsprezece volume ale sale culegeri distincte, multe având propriul cadru, și le-a reunit pe toate sub forma unei povestiri în ramă.

Numărul de povești, asemenea picăturilor din râurile care formează oceanul tuturor poveștilor existente, este imposibil de estimat. Scribii au creat narațiuni-cadru în care să includă aceste povești, pescuindu-le din ocean și aranjându-le în diferite configurații. Le-au conservat, atribuindu-le unor vorbitori care le istorisesc cu un scop anume, ca să-și convingă ascultătorii, să-i amuze, să-i distragă, să-i educe sau doar ca să treacă timpul. Cadrele ingenioase, indiferent ce protagoniști aveau – înțelepți, femei curajoase, papagali îndrăzneți sau vampiri aroganți –, au devenit o modalitate de a aduna cât mai multe povești, dându-le totodată o structură, un rost și o semnificație și dezvoltând legături între ele. Această tehnică de încadrare avea atâta forță, încât mai târziu unii autori au împrumutat-o și chiar și-au scris propriile povestiri în ramă și culegeri de povestiri. Istoria literaturii abundă în asemenea culegeri de povestiri moderne, de la Chaucer la Boccaccio, culegerile cu narațiuni-cadru devenind una dintre marile specii ale literaturii universale, din epoca clasică până în prezent.

Toate acestea erau foarte interesante, însă eu tot nu aveam răspuns la întrebarea despre originea celor *O mie și una de nopți*. Reflectând la această întrebare, într-o noapte am visat-o pe Șeherezada spunând următoarea poveste:

În timpul domniei lui Harun al-Rașid, i-a spus Șeherezada regelui, în orașul Bagdad trăia un scrib care copia documente și contracte. N-avea soție, nici copii și-și petrecea timpul

în tovarășia cărților și catastifelor. Într-o seară a auzit un ciocănit în ușă. Nu aștepta oaspeți, dar ciocănitul suna prietenos, așa că a deschis. În lumina pâlpâitoare a lumânării, a văzut o făptură ciudată, înveșmântată în haine străine. La început, scribul s-a gândit că poate era califul Bagdadului, despre care se știa că hoinărea pe străzi deghizat. Nesigur, a vrut să afle numele făpturii, însă aceasta a răspuns doar cu niște cuvinte care sunau ca *Hazar Afsan*, expresia persană care înseamnă „o mie de povești”. Văzând că făptura nu are unde se duce, scribul a primit-o în casa lui. S-a dovedit a fi un tovarăș atât de plăcut, încât scribul s-a hotărât s-o lase să stea. A învățat-o cuvinte și bunele maniere arabe și i-a dat un nume arab pe măsură: Alf Layla. Firea prietenoasă a lui Alf i-a făcut în scurt timp pe neguțatori s-o îndrăgească și s-o lase să lenevească printre tarabele lor din piață, unde dormea deseori peste zi. Când soarele apunea, Alf se însuflețea și se pornea să-i desfete și să-i înveselească pe negustori, pe orășeni și pe oricine voia să vină, până când își uitau fricile și grijile.

Vestea despre Alf a ajuns la urechile unui djinn invidios. Djinnul s-a ascuns după un sac cu migdale, într-un colț îndepărtat al pieței, iar când Alf a trecut pe acolo, obosită după o seară de înveselit lumea, djinnul i-a ieșit deodată în față și s-a făcut mare cât o casă. Alf a privit în sus la silueta impunătoare și a spus:

— Dragul meu djinn, tare mă bucur că ai venit! Mi-am dorit mereu să te întâlnesc. Atâta doar că mă doare ceafa din cauză că mă uit în sus. Ai putea, te rog, să te faci mai mic, ca să putem vorbi mai ușor?

Niciodată nu-i vorbise cineva djinnului astfel, de parcă ar fi fost prieteni de când lumea. Uluit, a uitat de planul lui răutăcios și cei doi s-au împrietenit.

Când a sosit momentul despărțirii, djinnul i-a dat lui Alf o mașinărie zburătoare făcută din cea mai bună hârtie.

— E mai bună decât un covor zburător, pentru că e foarte ușoară. Doar să ai grijă să n-o rupi, a prevenit-o djinnul.

Alf a urcat grijulie pe covorul de hârtie și a zburat cu el oriunde și-a dorit să meargă, chiar până la Cairo și Damasc, câștigându-și admiratori peste tot. Neatinsă de trecerea timpului, a trăit astfel secole la rând, până când a simțit iarăși neastâmpărul și a folosit covorul de hârtie ca să zboare peste mare, în Europa. Alf a fost găzduită mai întâi de un francez entuziast, care a învățat-o limba franceză. În Anglia i-a ținut de urât unui călător britanic cu orientări sexuale incerte. În ciuda acestui tovarăș discutabil, Alf a ajuns în scurtă vreme să fie elogiată în întreaga Europă.

Cu cât îi creștea fama, cu atât oamenii întrebau mai des: cine ești? De unde vii? Căutarea originilor lui Alf a devenit o obsesie. Au venit să o examineze savanți din locuri îndepărtate, manevrând-o adesea cât se poate de nepoliticos. Unii au declarat că are origine arabă; alții i-au remarcat numele persan; un al treilea grup bănuia că are sânge indian. Metodele lor nepotrivite amenințau să facă bucățele gingașa mașinărie de hârtie. În cele din urmă, exasperată, Alf a strigat:

— Ajunge! Nu înțelegeți că sunt orfană? Cei care îmi caută părinții se vor găsi doar pe ei. Sunt rodul propriilor voastre vise și dorințe. Acceptați-mă ca pe o parte din voi sau lăsați-mă-n pace!

După aceea și-a peticit covorul de hârtie și a plecat în zbor.

Când m-am trezit, am interpretat visul ca pe un avertisment împotriva căutării zadarnice a originii celor *O mie și una de nopți*. Era clar că pusesem întrebarea nepotrivită. Cum mă tot întorceam cu gândul la vis, mi-am imaginat că Șeherezada îmi spunea altceva. Am revenit la cel mai vechi fragment al povestirilor, cel folosit de

avocat drept ciornă, și am realizat că trecusem cu vederea indiciul cel mai important, care nu era povestea-cadru a Șeherezadei.

Cel mai important indiciu era faptul că fragmentul din *O mie și una de noți* aflat în posesia avocatului constituia cea mai veche dovadă a existenței unei cărți de hârtie în lumea arabă. În loc de origine, trebuia să caut tehnologia – în cazul de față, hârtia – care a dat acestor povești aripi să zboare din India în Persia și de la Bagdad la Cairo, ca și cum ar fi fost ajutate de puterile magice ale unui djinn.

Pe urmele hârtiei în lumea arabă

Inventată în China, arta fabricării hârtiei a fost ținută secretă sute de ani, timp în care a transformat societatea – de exemplu, crescând ritmul în care puteau fi multiplicare sutrele budiste. Pentru că era neobișnuit de netedă și totuși absorbea ușor cerneala, hârtia a permis scrierea cu o precizie fără precedent, ceea ce a dus la înflorirea caligrafiei.

Coreea și Japonia au deprins cu entuziasm meșteșugul fabricării hârtiei, ca urmare a legăturilor culturale apropiate cu China (după cum demonstrează *Povestea lui Genji*). Vecinii din vest ai Chinei cumpărau acest material de scris incredibil de subțire și de ușor, însă nu știau cum să îl fabrice. Cei care făceau hârtie jurau să păstreze taina. Timp de sute de ani, acest secret nu a trecut dincolo de granițele sferei culturale chineze.

Probabil că nu trebuie să dăm crezare poveștii despre modul în care acest secret a fost divulgat în cele din urmă, însă ea arată cât de apreciate erau cunoștințele de fabricare a hârtiei, precum și traseul pe care ele au ajuns în Arabia. Transferul de cunoaștere a avut loc atunci când sfera culturală chineză în extindere s-a întâlnit cu strămoșii lui Harun al-Rașid din Bagdad, care căutau de asemenea să se extindă spre est. Cele două puteri s-au ciocnit în iulie 751, în bătălia de la Talas, pe teritoriul actual al Kazahstanului.

Orașul Talas era crucial pentru că se afla pe Drumul Mătăsii, care lega China de Persia. Datorită dezertărilor din tabăra chineză, arabii au învins și mulți dintre cei zece mii de războinici chinezi au fost uciși. Unii au fost luați prizonieri, printre ei numărându-se și specialiști în fabricarea hârtiei. Nu s-a consemnat dacă arabii au obținut cu forța secretul fabricării hârtiei, iar dacă da, prin ce metode. Cert este că l-au obținut și cea mai puternică tehnologie a scrisului a pătruns astfel în lumea arabă, aflată în ascensiune. (O altă urmare a bătăliei de la Talas a fost diminuarea influenței budismului în regiune, ceea ce a dus într-un final la închiderea Grotelor celor O Mie de Buddha, unde la sfârșitul secolului al XIX-lea s-au găsit cele mai vechi lucrări tipărite care s-au păstrat.)

Arabii au îmbunătățit tehnologia pe care tocmai o dobândiseră. Hârtia chineză era obținută de regulă din fibre de dud, arbore important în cultura chineză și pentru creșterea viermilor-de-mătase. Duzii însă nu se adaptau bine în cea mai mare parte a lumii arabe, astfel încât a fost nevoie de un înlocuitor. Arabii au găsit soluția ideală: cârpele vechi. Prin lovire repetată și alte tratamente fizice, fibrele din cârpe puteau fi descompuse spre a forma materia primă pentru hârtie. Această înlocuire s-a dovedit a fi crucială în istoria hârtiei, permițându-i să-și părăsească patria strămoșească din Asia de Est. Din acel moment, cei care adunau cârpe aveau să cutureiere toate zonele lumii ce cunoșteau secretul fabricării hârtiei.

La început, centrul de fabricare a hârtiei a fost orașul Samarkand, în Uzbekistanul de azi, dar curând tehnica s-a răspândit pe Drumul Mătăsii, prin Persia, până în inima lumii arabe și în capitala ei, Bagdad, unde domnea celebrul calif Harun al-Rașid. Un teritoriu atât de vast necesita multă birocrație, iar avantajele hârtiei față de cele două alternative, papirusul și pergamentul, au devenit evidente în scurt timp. La recomandarea vizirului său înțelept, Harun al-Rașid a transformat Bagdadul în centrul arab al fabricării hârtiei, orașul mândrindu-se cu propria piață de articole de papetărie. Poveștile din *O mie și una de nopți* urmează același traseu, din Samarkand în Persia, iar de acolo, până în Bagdadul lui Harun al-Rașid.

Hârtia a determinat o dinamică accelerată a scrierilor și a activităților intelectuale, inaugurând o epocă de aur a literaturii arabe. Harun al-Rașid a înființat prima bibliotecă publică din lumea arabă, o instituție pe care fiul lui avea să o transforme în Casa Înțelepciunii, centru al învățăturii, erudiției, științei și matematicii (motivul pentru care în Occident folosim cifrele arabe, și nu pe cele romane). Casa Înțelepciunii a propulsat în scurt timp lumea arabă în avangarda cunoașterii, într-o perioadă în care Europa intra, odată cu căderea Romei, într-o epocă a declinului. Datorită importanței Bagdadului în cultura scrierii, colile mari de hârtie fină au ajuns să fie cunoscute drept *baghdadi*.

Marea întrebare era dacă hârtia putea fi folosită pentru scrierile sfinte. Asemenea altor învățători charismatici, profetul Mahomed nu a scris. Coranul i s-a dezvăluit prin inspirație divină, începând din anul 610 d.Hr., iar Mahomed le-a recitat discipolilor săi conținutul revelațiilor. Însă unii dintre aceștia au început să scrie ceea ce auzeau (sau să le recite unor scribi), fie în timpul vieții lui, fie după moartea sa, în 632 d.Hr. Inițial, aceste texte au fost scrise pe ramuri de palmier, frunze de palmier, papirus sau alte materiale. Când s-a adunat un text mai cuprinzător, fragmentele au fost transcrise pe coli de pergament și legate în codice, formatul preferat folosit de creștini în Imperiul Roman. Astfel, încă un mare învățător care nu scrisese nici un cuvânt a devenit figura centrală a unei noi scrieri sacre, care, asemenea tuturor celorlalte, a inspirat școli de fundamentalism textual existente și în zilele noastre.

Când hârtia a pătruns în lumea arabă, scribii obișnuiți cu pergamentul și-au dat imediat seama de avantajele oferite de noul material. La început, au continuat să

folosească pergament pentru sfântul Coran, în virtutea prestigiului tradițional al acestui suport. Dar în cele din urmă au ajuns să folosească hârtia și pentru copierea Coranului, semnul suprem că hârtia cucerise lumea arabă. Hârtia era ideală pentru arta caligrafiei (calitate apreciată în egală măsură și în Asia de Est), ceea ce a dat naștere unor stiluri de scriere complexe, asociate în prezent cu cultura arabă și cu edițiile Coranului.

Deoarece era mai ieftin de fabricat și scădea costurile producției literare, hârtia era ideală și pentru povești populare de genul celor *O mie și una de nopți*, care, în aceste condiții, au fost multiplicat mai mult decât oricare alte scrieri. Iată motivul pentru care cel mai vechi fragment de hârtie nu este din Coran, ci din această culegere populară de povești. Ea a încorporat tot mai multe povești, înflorind în mediile unde se fabrica hârtia. Poate că așa se explică de ce în foarte multe povești figura conducătorului e cea a lui Harun al-Rașid, cel mai mare susținător al utilizării hârtiei din lumea arabă.

În Japonia, folosirea hârtiei avusese cel mai mare impact asupra creatoarei sofisticate a *Poveștii lui Genji*, Murasaki Shikibu. În lumea arabă, ea a introdus o formă timpurie de ficțiune populară. O culegere de povești indiene, *Panchatantra*, destinată educației prinților, a fost tradusă în persană cu titlul *Kalila și Dimna* și apoi în arabă, în perioada în care hârtia începea să fie folosită tot mai mult. Evoluțiile din tehnologia scrisului au avut în general un dublu efect. Pe de o parte, au permis textelor fundamentale mai vechi să se răspândească (deși uneori textele adoptau mai greu noile tehnologii, cum a fost cazul Coranului). Acest lucru nu e surprinzător, din moment ce textele fundamentale se află adeseori în centrul unei culturi care folosește scrierea și, astfel, au mai multe șanse să profite de noile tehnologii. Totodată, noile tehnologii scădeau în general costurile scrierii, coborând astfel ștacheta pentru accesul în lumea scrierilor. Invariabil, rezultatul a fost avântul literaturii populare. *O mie și una de nopți* a profitat de acest efect: după ce circulară fără să atragă atenția scribilor, aceste povești s-au afirmat acum ca o specie literară nouă și captivantă. Și tot datorită hârtiei, literatura a devenit mai compactă, cântărind mai puțin ca oricând, iar cele *O mie și una de nopți* au circulat cu ușurință între Damasc, Cairo și Istanbul.

Expansiunea imperiului arab a dus în cele din urmă atât hârtia, cât și *O mie și una de nopți* în Europa, odată cu cucerirea unei mari părți a Spaniei de către musulmani. Cuantificăm și acum hârtia în topuri, în spaniolă *resma*, cuvânt adoptat din termenul arab *rizma*. Din Spania, hârtia s-a răspândit treptat în Europa creștină, unde, la început, scribii obișnuiți cu pergamentul i s-au opus (așa cum făcuseră și scribii arabi însărcinați cu copierea Coranului). Însă această opoziție nu a durat mult și în cele din urmă Europa creștină a recunoscut avantajele hârtiei. Mai întâi a cedat Sicilia, unde trăia de multă vreme o populație arabă numeroasă, apoi nordul Italiei. Unul dintre primele ateliere de fabricare a hârtiei la nord de

Alpi a fost înființat în 1390 la Nürnberg. În mod surprinzător, hârtiei îi trebuiseră peste șase sute de ani ca să ajungă de la Samarkand în Europa. Curând, *O mie și una de nopți* avea să o urmeze, alimentând imaginația unor scriitori europeni precum Boccaccio și Chaucer, pe care i-a intrigat atât de mult, încât au creat versiuni proprii, plagiind fără rețineri sau mai degrabă adaptând ce găseau.

Când a fost tradusă în franceză, *O mie și una de nopți* a făcut atâta senzație, încât traducătorul, Antoine Galland, nu reușea să traducă suficient de repede. Îl asaltau oameni pe stradă, cerându-i următorul fascicul. Cu întorsăturile lor de situație fantastice, povestirile nu erau pe placul tuturor, însă popularitatea lor le-a făcut de neoprit. Apoi s-a întâmplat inimaginabilul: Galland a rămas fără povești. În acele momente grele, în 1709, s-a gândit la eroina lui, Șeherezada, și și-a dat seama că trebuia să găsească mai multe povești. În locul unei doamne persane, a găsit un tânăr sirian, un povestitor foarte talentat pe nume Hanna Diyab, care a creat noi și noi povestiri, combinând cu inventivitate diferite narațiuni. Unele dintre cele mai renumite povești, precum cele cu Aladin și Ali Baba, au apărut astfel; în cazul lor nu s-au găsit versiuni originale arabe sau otomane.

Toate versiunile inițiale ale celor *O mie și una de nopți*, inclusiv cel mai lung manuscris, cel sirian, sunt pe hârtie, însă nu tipărite; toate au fost scrise de mână. Privind în urmă, este surprinzător faptul că lumea arabă a adoptat hârtia cu entuziasm, poate smulgând secretul cu forța, dar nu prea a manifestat interes față de tipar, atât de strâns legat de hârtie în China. Un motiv a fost cursivitatea scrierii arabe, care făcea ca literele să fie mai dificil de redat prin caractere tipografice distincte. De asemenea, scribii arabi inventaseră o tehnică eficientă de reducere a greșelilor de copiere. Un lector recita textul unei întregi echipe de scribi, iar aceștia îl recitau, la rândul lor, altei echipe, limitând astfel numărul generațiilor de exemplare. Reprodușă manual (și oral), *O mie și una de nopți* era îndrăgită, însă rămânea costisitoare. Povestitorii împrumutau textul ca să învețe poveștile pe dinafară, ca Șeherezada însăși, apoi le transmiteau mai departe. Prima versiune tipărită în arabă a celor *O mie și una de nopți* a apărut abia în secolul al XIX-lea, semn al sentimentelor ambivalente pe care această culegere de povești le trezea multora (prima versiune tipărită a Coranului a fost realizată în 1537, la Veneția).

Lumea arabă devine astfel un exemplu grăitor al efectelor transformatoare ale hârtiei în lipsa tiparului, care au dat naștere nu numai unor versiuni foarte frumoase ale Coranului, ornamentate cu caligrafie, ci și literaturii populare precum poveștile provocatoare ale Șeherezadei. Utilizarea hârtiei își dezvăluie în acest caz cele două fațete, ducând la o cultură elevată, bazată pe capacitatea de a caligrafia, dar și la o cultură populară, bazată pe accesibilitatea hârtiei. Grație acestor două fațete, hârtia, o tehnologie demnă de un djinn, a permis celor *O mie și una de nopți* să cutreiere lumea.